

4. Melgunov S.P. Kak sozhdalas v Rossii gosudarstvennaya tserkov. Moskva: Tip. T-va «Zadruga», 1917. 15 s.

5. Melgunov S. Tserkov i gosudarstvo v Rossii (K voprosu o svobodě sověsti): Sb. statey. Vyp. 1. Moskva: Izdanie T-vo I.D. Sytina, 1907. 194 s.; Melgunov S. Tserkov i gosudarstvo v Rossii (V perekhodnoe vremya): Sb. statey. (1907 – 1908 gg.). Vyp. 2. Moskva: Tipografiya T-vo I.D. Sytina, 1909. 320 s.

6. Melgunov S. Shtundisty ili baptisty? (Po povodu sudebnago preslědovaniya sektantov po 29 st. Ust. o nak.). Russkaya Mysl. Moskva, 1903. Kn. XI. S. 159–166.

7. Sergey Petrovich Melgunov (1879/80 – 1956). Biobibliografiya trudov. Okonchanie. (sost. Yu.N. Yemelyanov). Istoriya i istoriki, 2003: Istoriograficheskiy vestnik / Otv. red. A.N. Sakharov. Moskva: Nauka. 2003. S. 340–355.

Статтю подано до редколегії 31.01.02.2018 р.

УДК 94 (477.83) (092): 930.25

Ольга Владига

Львівське вище професійне училище комп'ютерних технологій та будівництва,
кандидат історичних наук, викладач (Україна)

Михайло Грушевський як організатор археографічної праці: технічні аспекти

Анотація. *Стаття присвячена з'ясуванню технічних аспектів організації М. Грушевським археографічного процесу. Встановлено, що вчений визначав напрямки джерельних пошуків, організовував копіювання документів, сприяв у полегодженні побуту археографів. Підсумовано, що найбільш затребуваним для сучасників є запропонований істориком «вахтовий» підхід в організації археографічних експедицій.*

Ключові слова: *М. Грушевський, археографія, науково-організаційна праця, Археографічна комісія НТШ, «вахтовий» підхід.*

Археографічна спадщина Михайла Грушевського цілком виправдано вважається однією з найбільш актуальних складових його різнопланового доробку. При цьому традиційно акцент робиться на здійснених ученим численних археографічних виданнях [6], ініційованих проектах [7] та вихованні нового покоління українських джерелознавців [11]. При зверненні ж до проблеми новаторства М. Грушевського як організатора археографічної праці, дискурс зазвичай звужується до згадок про створення вченим Археографічної комісії НТШ (далі – АК НТШ) чи надання нового імпульсу діяльності Археографічної комісії ВУАН (далі – АК ВУАН). У нашій розвідці ми хочемо звернути увагу на суто технічні моменти модернованого видатним ученим археографічного процесу, котрі надалі залишаються на периферії дослідницької уваги. Натомість, як ми це покажемо нижче, саме вони є найбільш затребуваною для нас складовою археографічної спадщини автора «Історії України-Руси».

Метою статті є з'ясування технічних аспектів організації М. Грушевським археографічного процесу.

Особливо повно талант М. Грушевського як організатора наукової праці проявився при реалізації проекту козацької археографії. Вперше про нього вчений згадав у своєму річному звіті голови НТШ в 1905 р., наголосивши на потребі перегляду узвичаєної практики археографічного пошуку: якщо у попередні роки поодинокі дослідники реалізовували виключно персональні археографічні плани, то у випадку з пошуком і виданням джерел до історії козащини праця повинна зробитися колективною та систематичною. Йдеться про те, наголосив М. Грушевський, що жоден дослідник не в змозі охопити пошуковою діяльністю численні європейські архівосховища та повноцінно опрацювати всі періоди козацького минулого. Цю колективну працю, відзначив голова Товариства, уможливила молода генерація українських гуманітаріїв, вихована ним у науковому семінарі Львівського університету, що склала кістяк галицької школи українознавців. М. Грушевський відзначив: «В осени минулого року археографічна комісія прийняла проект такої колективної роботи, що переведена руками молодих робітників, вихованих нами, вписала-б ще одну поважну карту в історію нашого Товариства і його заслуг перед українською наукою. Се проект систематичного студіювання архівів різних країв для зібрання й опублікування корпусу документів до історії української козащини» [5, с. 6].

Поряд із ідеєю колективного пошуку джерел, М. Грушевський у доповіді сформулював й інші цікаві пропозиції технічного характеру щодо реалізації проекту козацької археографії. На його переконання, роботу слід поділити за хронологією (до Хмельниччини, добу повстання, період від смерті Хмельницького до 1664 р., часи Дорошенка і Самойловича, часи Мазепи і

Скоропадського), а також за групами архівів (архіви краківські та варшавські, архіви московські та петербурзькі та ін.). З огляду на такий поділ, вказував голова АК НТШ, слід доручати окремим дослідникам чи групам дослідників збирання джерельного матеріалу певного періоду з його подальшою публікацією, коли матеріалу накопичиться на один стандартний за обсягом том. Будучи талановитим педагогом та психологом, М. Грушевський вказує: «Таке сполучення роботи збирача з роботою видавця й можливість скорого видання зібраного матеріалу дасть заохоту науковим робітникам і устереже цілий проект від небезпечности загрузнути в передвступних роботах, як то часто буває» [5, с. 21].

Власне найкращі представники львівської історичної школи взяли на себе більшу частину реалізації одного з найголовніших проектів АК – підготовку та видання «Жерел до історії України-Руси». Тут насамперед слід згадати Степана Томашівського, котрий як член і секретар АК НТШ вказується вже у протоколах за 1900 р. [3, с. 28]. У 1902 р. членом АК став Олег Целевич. Одразу п'ятьох учнів М. Грушевського – Івана Джиджору, Василя Герасимчука, Івана Крип'якевича, Івана Кривецького та Дениса Коренця – прийняли до складу АК на лютому 1906 р. засіданні комісії. Цікаво, що в роботі над реалізацією цього проекту брали участь і ті учні М. Грушевського, що не були членами комісії. Так, наприклад, до збирання джерел з історії козащини був залучений Богдан Бучинський, котрий на той час ще не був членом АК [10, с. 13]. У 1907 р. до роботи в АК долучився ще один представник львівської школи Іван Шпитковський.

Організаційне та наукове супроводження проекту вчений зголосився взяти на себе. Цікаво, що амбіції керувати напрямком козацької археографії в АК НТШ були у С. Томашівського. Але, як свідчить щоденник М. Грушевського, молодий дослідник не впорався з таким масштабним завданням. «Потім було засід [ання] археограф [ічної] ком [ісії], – писав голова АК НТШ. – [...] Вияснив я справу видання актів Хмельн [ицького], що Том [ашівський] властиво нічого не зробив – делікатно я усунув його монополію, яку хотів він собі застерегти» [18, с. 24].

Для виконання такого амбітного плану М. Грушевським було залучено, поряд із найбільш талановитими учнями, також зацікавлених українськими джерелами дослідників. Тож у підсумку тематичний розподіл праці виглядав таким чином: І. Крип'якевич – формування козащини до 1640 р., С. Томашівський і М. Кордуба – доба Хмельниччини, В. Герасимчук – період Руїни за 1657-1665 рр., І. Кривецький – часи П. Дорошенка, І. Джиджора – Гетьманщина в 1720-1740 рр., Ф. Голійчук – доба П. Орлика, М. Стадник – Гадяцька угода, Д. Коренець – Виговщина, В. Липинський – 1676-1709 рр., М. Залізник – часи І. Мазепи, М. Грушевський – Гетьманщина XVII-XVIII ст., Ф. Колесса – часи Пилипа Орлика, А. Єнзен – мазепинська еміграція, М. Василенко – Гетьманщина XVIII ст., В. Модзалевський – щоденник Якова Марковича, І. Шпитківський – Коліївщина.

Відзначимо, що науково-організаційний хист М. Грушевського, розкритий реалізацією проекту козацької археографії, полягав у тому, що він не лише визначав першочергові напрямки археографічних експедицій, але й всіляко сприяв працівникам АК у їхній пошуковій діяльності. Так, маючи ще з часів магістерських студій добре налагоджені зв'язки в середовищі російських, польських та українських архівістів, а також володіючи розгалуженою мережею фахових копіювальників, учений охоче допомагав працівникам АК, що, як згадувалося, у своїй більшості були його учнями. Як свідчить, наприклад, листування М. Грушевського, особисте знайомство голови НТШ з Іваном Каманіним та Орестом Левицьким – працівниками Київського центрального архіву давніх актів – відкривало широкі можливості для роботи львівських археографів у київських архівосховищах, адже уможливлювало отримання фахових консультацій та замовлення копій необхідних документів без зайвих формальностей. Про характер згаданої опіки М. Грушевським своїх учнів дозволяє судити зміст листа М. Кордуби. Від'їжджаючи в археографічну експедицію до Росії, молодий учений звертається до вчителя: «В Москві не знаю ні живої душі, а що як мені оповідали, се місто дуже дороге, тому просив-бим зарекомендувати мене якому Вашому знакомому – може проф [есору] Кримському – щоби мені, чужинцеві поміг практичними радами: де найняти квартиру, де харчуватися і т.д. Може Ви дали би мені до него поручаючий лист від себе і адресу...» [8, с. 57].

Відзначимо, що незважаючи на переважаність багатьма справами, М. Грушевський знаходив час на поладження інших технічних проблем, пов'язаних із копіюванням документів для інших членів комісії. Так, замовлені працівниками львівської АК копії документів у московських архівах нерідко пересилалися саме через М. Грушевського. З ним також часто вирішувалися питання оплати праці копіювальників. Наприклад, у листах М. Шуйської до голови АК йдеться про виконання замовлень для І. Франка, І. Джиджори та Р. Кульчицького [13, арк. 95-96, 101-103, 113-114, 116-118].

Даючи своїм учням завдання археографічного плану, М. Грушевський тримав у полі зору процес їх виконання, постійно перебуваючи з дослідниками початківцями в епістолярному діалозі. У листах Б. Барвінського [14], В. Герасимчука [15], С. Томашівського [17], М. Кордуби [8],

І. Джиджори [9], І. Крип'якевича [2], Ф. Голійчука [16] до вчителя надзвичайно цікаво відображено особливості їхньої археографічної праці в багатьох містах Європи, обговорюються евристичні можливості віднайдених джерел, врешті, містяться прохання про поради побутового та наукового характеру.

Молоді дослідники, потрапивши до архівів, в яких практично ніхто перед тим цілеспрямовано не вивчав україніку, нерідко губилися серед численних джерельних комплексів, бажаючи «осягнути неосяжне». Це, зрозуміло, розпоршувало увагу і відволікало від головної мети. Досвідчений археограф М. Грушевський, відчуваючи в листах своїх учнів захоплення значними покладами незнаної україніки, вмів остудити захват молодших колег і сфокусувати їх увагу на провідній тематиці. Вказана проблема доволі промовисто відображена в листі голови АК НТШ до свого улюбленця І. Джиджори: «...Не пишете, до котрої теми так дає багато Вам харків [ський] архив. Коли до жидів, то не застрягайте дуже глибоко, а скільки треба, щоб зробити працю і найінтереснійше до видання, бо завсіди се тема другорядна, попутна, її зробити [слід] якнайскоріше (під час екскурсії, щоб з Москви прислати вже) і братися до головного – загально-політичних відносин. Було б нераціонально меншоватися на таку другорядну річ і Вам, і Т [оварист]ву Шевченка» [9, с. 204]. Дещо згодом М. Грушевський вкотре наголошує учневі: «[...] Не закопуйтеся дуже в сю жидівську історію, виберіть найважливіше до видання, решту використайте до праці [...] і беріться до головного, до чого Ви приділені – загальних справ по-мазепинських часів» [9, с. 205].

М. Грушевський вочевидь був доволі вимогливим в оцінках пошукових зусиль своїх учнів, про що свідчать їхні намагання виправдатися перед учителем. Так, в одному з листів С. Томашівського читаємо: «Як іде праця архівальна? Беру з тої криниці воду й беру та годі дна дістати. Я не скінчив актів львівських... Може п. Професор візьмуть це наслідком недбалості, але бігме робив усе, як міг, з виїмком тих днів, що архів був замкнений» [17, арк. 79]. А ось і наслідок тої клопіткої праці: «Як мої акти про Хмельницького? Виходять один за одним з гнилої ями архіву на денний Божий світ» [17, арк. 81 зв.]. Нерідко виправдовується в своїх листах до вчителя й І. Джиджора: «П. Професор мають про мене переконання – я се знаю – що я лінуючи і трачу час, але прошу мені вірити, що я весь доступний для роботи час добросовісно, т. є. як тільки можу, використовую. Се, зрештою, можуть посвідчити чиновники архівів» [9, с. 166].

Та найбільш цікавим і плідним для наслідування є запропонований М. Грушевським «вахтовий метод» у діяльності археографічних експедицій. Йдеться про те, що одному археографу було надзвичайно складно тривалий час працювати з тим самим архівним масивом далеко від дому. З огляду на це, як уперше звернув увагу Ігор Гирич, М. Грушевський і застосовував згаданий своєрідний підхід в організації археографічної праці. Він полягав у тому, що на зміну одному археографові, який внаслідок якихось обставин був змушений припинити роботу, їхав інший дослідник. Ця практика, вказує київський грушевськознавець, найкраще простежується на прикладі краківських архівів. У кожному з них по черзі працювали спочатку В.Герасимчук, згодом І. Кривецький, пізніше І. Крип'якевич. І. Кривецький допомагав у копіюванні джерел В. Герасимчукові, який виконував ознайомлювальну роботу. І. Крип'якевич приїхав до Кракова, вже маючи попередню інформацію від своїх колег. Він вважав своїм першим завданням зустрітися з В. Герасимчуком та І. Кривецьким, щоб скоординувати спільні дії. Згодом через В.Герасимчука з АК НТШ у Кракові почали співпрацювати Д. Коренець, М. Стадник та В.Липинський. Через краківські архіви у свій час пройшов і С. Томашівський. У Відні й Римі по черзі працювали, допомагаючи один одному, С. Томашівський і М. Кордуба.

Такий «вахтовий» метод міг би породжувати певні конфлікти в середовищі представників львівської історичної школи, адже відкриття одного дослідника міг опублікувати його колега. Та незважаючи на молодий вік і значні наукові амбіції, ми зовсім не спостерігаємо особистої недовіри або жадібності щодо знайденого документального матеріалу, боротьби за дослідницькі пріоритети. Навпаки, наявні факти дозволяють говорити, що роботі львівських археографів було притаманне відчуття спільної справи, що дозволяє говорити про загальний сприятливий емоційний «клімат» його наукової школи [12]. Так, у Римі на матеріали з історії унійних змагань української церкви другої половини XVII ст. натрапив спочатку М. Кордуба, який розповів про них С. Томашівському. Той не мав часу копіювати ці документи і просив у НТШ грошей на копію. Обробку ж матеріалу С. Томашівський готовий був зробити сам або передати для опрацювання іншому колезі [17, арк. 243]. Молоді історики, як про це свідчить, наприклад, лист В. Герасимчука, щиро дякували вчителю за делегування колег для надання допомоги в опрацюванні архівних фондів [15, арк. 12]. «Отже, – аргументовано твердить І. Гирич, – М. Грушевському вдавалося поєднувати, здавалося, непоєднуване – особисті наукові інтереси своїх учнів істориків-археографів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому» [1, с. 84].

«Вахтовий» підхід при опрацюванні значних джерельних комплексів виявився надзвичайно корисним, свідченням чого є неабиякі здобутки козацького проекту АК НТШ, що попри скромне фінансування, спромоглася на низку опублікованих і декілька підготовлених

томів. Малознаним є факт, що успішність «вахтового» методу вкотре була доведена М. Грушевським пізніше, коли він налагоджував перервану подіями війни та революції працю в Археографічній комісії ВУАН. Як і в довоєнний час, академік використав «вахтовий» принцип археографічної праці. Так, протягом 1926 р. в різний час у Москві джерела до історії козаччини відшукували та копіювали по черзі В. Юркевич, Д. Кравцов, В. Євфимовський, А. Єршов та С. Порфир'єв [4, арк. 86 зв.]. У 1927-1928 рр. до В. Юркевича, В. Євфимовського та А. Єршова приєдналися П. Нечипоренко, С. Глушко та М. Петровський. У 1929 р. разом з В. Юркевичем, В. Євфимовським та А. Єршовим архів досліджував львів'янин В. Герасимчук. В 1930 р. в експедиції знову працювали Д. Кравцов, В. Юркевич, С. Глушко та В. Євфимовський.

Таким чином, зосередження уваги на технічних аспектах організації М. Грушевським археографічної праці, дозволяє говорити про вченого як дослідника-новатора, котрий запропонував цілком новий для української науки колективний підхід до пошуку та опрацювання історичних джерел. Своєрідною «родзинкою» його ініціативи стала періодичність і черговість у розробці документального корпусу, що отримала назву «вахтового» методу. Цей підхід дозволив не лише помітно інтенсифікувати археографічний пошук при скромних фінансових витратах, але й сформувати позитивний психологічний клімат у середовищі молодих дослідників, об'єднавши їх розумінням значущості спільної справи. На наше переконання, цією організаційною новацією видатного вченого вповні може скористатися й сучасна українська наука.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гирич І. Б. Організація М.С.Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894-1914 рр.) // Український історичний журнал. 1997. №1. С. 72-86.
2. Горинь В. Листи Івана Крип'якевича до Михайла Грушевського / Василь Горинь // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Ярослав Ісаєвич, упорядник Феодосій Стеблій. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць, 8 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Львів: 2001. С. 373-378.
3. Діяльність секцій і наукових комісій Товариства // Хроніка НТШ. Львів: 1900. Ч. 1. С. 25-28.
4. ІР НБУ. Ф. Х. №10705-10807. Протоколи засідань Археографічної комісії ВУАН (4 квітня 1919 – 28 грудня 1931). На 172 арк.
5. Загальні збори (дня 19 квітня 1905) // Хроніка НТШ. Львів: 1905. Ч. 22. С. 3-6.
6. Калакура Я. С. Джерелознавча спадщина Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і сучасність: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського. Київ: 1998. С. 12-16.
7. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів: 24-25 жовтня 1994 р. Нью-Йорк-Львів: 1995. С. 166-173.
8. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка / Упорядники В. Наулко, В. Старков // Старожитності Південної України. Випуск 14. Запоріжжя: РА «Тандем У», 2005. 100 с.
9. Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. Київ-Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. 552 с.
10. Наукова діяльність Товариства в 1906 р. // Хроніка НТШ. Львів: 1907. Ч. 29. С. 9-13.
11. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.
12. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 25. Київ: Інститут історії України, 2014. С. 26-53.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). Оп. 1. Спр. 847 (Листи Шуйської М.Н.) 118 арк.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). Оп. 1. Спр. 334 (Листи Барвінського Б.) 16 арк.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). Оп. 1. Спр. 411 (Листи Герасимчука В.) 85 арк.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). Оп. 1. Спр. 421 (Листи Голійчука Ф.) 6 арк.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). Оп. 1. Спр. 792 (Листи Томашівського С.) 265 арк.

18. Щоденники М. С. Грушевського (1904-1910 рр.) / Публ., передм., комент. Ігоря Гирича // Київська старовина. 1995. №1. С. 10-31.

Ольга Владыга

Львовское высшее профессиональное училище компьютерных технологий и строительства, кандидат исторических наук, преподаватель (Украина)

Михаил Грушевский как организатор археографической работы: технические аспекты

Аннотация. *Статья посвящена выяснению технических аспектов организации М. Грушевским археографического процесса. Установлено, что ученый определял направления поисков документов, организовывал копирование источников, содействовал в устройении быта археографов. Сделан вывод, что наиболее востребованным для наших современников есть предложенный историком «вахтовый» подход в организации археографических экспедиций.*

Ключевые слова: *М. Грушевский, археография, научно-организационная работа, Археографическая комиссия НОШ, «вахтовый» подход.*

ABSTRACT

Olga Vladyga

Lviv higher professional college of computer technologies and construction, PhD (History), teacher (Ukraine)

M. Hrushevsky as a manager of archeographical work: technical aspects

The purpose of this article is to clarify the technical aspects of the organization of archeographical process of M. Hrushevsky. Indeed, the archaeological heritage of Mikhail Hrushevsky is recognized as one of the most relevant components of his diverse work.

Particularly complete talents of M. Hrushevsky's as the organizer of scientific work was manifested in the implementation of the project of the Cossack Archaeography. For the first time, the scientist mentioned about it in his annual report of the chairman of the NTSh in 1905, stressing the need to revise the customary practice of archeographic search: if in previous years, individual researchers realized exclusively personal archaeological plans, then the search and publication of sources for the history of the Cossack work should become collective and systematic.

Hrushevsky, while giving his students the task of the archeographical plan, kept in the field of view the process of their execution, constantly in line with the initiating researchers in the epistolary dialogue. In the letters of B. Barvinsky, V. Herasymchuk, S. Tomashivsky, M. Korduba, I. Dzhydzhora, I. Krypiakevych, F. Holichuk to the teacher highlighted the features of their archaeological work in many cities of Europe, were displayed, the heuristic possibilities of the discovered sources are discussed, finally, they contained a request for advice of domestic and scientific nature.

But the most interesting and fruitful for inheriting is M. Hrushevsky's proposed «shift method» in the activity of archeographical expeditions. Instead of one archaeologist, who due to some circumstances was forced to stop work, another researcher would travel to the archives. Subsequently, the best representatives of the Lviv Historical School assumed a larger part of the implementation of one of the most important projects of the Archeographical Commission – the preparation and publication of the «Zherels to the History of Ukraine-Rus»

Thus, focusing on the technical aspects of the organization of M. Hrushevsky's archaeological work, it allows us to speak of a scientist as a researcher-innovator who proposed a completely new approach to the search and development of historical sources for the Ukrainian science.

Key words: M. Hrushevsky, archeography, scientific and organizational work, the Archeographical Commission of the NTSh, «shift» approach.

REFERENCES:

1. Hyrych I. B. Orhanizatsiia M.S.Hrushevskym arkheohrafichnoi roboty u lvivskiyi period zhyttia y diialnosti (1894-1914 rr.) // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1997. №1. S. 72-86.
2. Horyn V. Lysty Ivana Krypiakevycha do Mykhaila Hrushevskoho / Vasyl Horyn // Ivan Krypiakevych u rodynni tradytsii, nautsi, suspilstvi / Vidp. red. Yaroslav Isaievych, uporiadnyk Feodosii Steblii. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Zbirnyk naukovykh prats, 8 / Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv: 2001. S. 373-378.
3. Diialnist sektsii i naukovykh komisii Tovarystva // Khronika NTSh. Lviv: 1900. Ch. 1. S. 25-28.

4. IR NBU. F. Kh. №10705-10807. Protokoly zasidan Arkheohrafichnoi komisii VUAN (4 kvitnia 1919 – 28 hrudnia 1931). Na 172 ark.
5. Zahalni zbory (dnia 19 tsvitnia 1905) // Khronika NTSh. Lviv: 1905. Ch. 22. S. 3-6.
6. Kalakura Ya.S. Dzhereloznavcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho // Mykhailo Hrushevskiy i suchasnist: materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii, prysviachenoї 130-richchii vid dnia narodzhennia M.S. Hrushevskoho. Kyiv: 1998. S. 12-16.
7. Kapral M. Arkheohrafichna diialnist Mykhaila Hrushevskoho u lvivskiy period zhyttia (1894-1914) // Mykhailo Hrushevskiy i Lvivska istorychna shkola. Materialy konferentsii. Lviv: 24-25 zhovtnia 1994 r. Niu-York-Lviv: 1995. S. 166-173.
8. Lysty Myrona Korduby do Mykhaila Hrushevskoho i Fedora Vovka / Uporiadnyky V. Naulko, V. Starkov // Starozhytnosti Pivdennoi Ukrainy. Vypusk 14. – Zaporizhzhia: RA «Tandem U», 2005. 100 s.
9. Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. T. 4: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Ivana Dzhydzhory / Uporiad.: S. Pankova, V. Pryshliak; red. L. Vynar, P. Sokhan, I. Hyrych. Kyiv–Niu–York: UIT, VD «Prostir», 2008. 552 s.
10. Naukova diialnist Tovarystva v 1906 r. // Khronika NTSh. Lviv: 1907. Ch. 29. S. 9-13.
11. Telvak V., Pedych V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho. Lviv: Svit, 2016. 440 s.
12. Telvak V., Pedych V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho: komunikatyvna pryroda ta psykhologichnyi klimat // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. Vyp. 25. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2014. S. 26-53.
13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv. F. 1235 (Hrushevski – istoryky ta filolohy). Op. 1. Spr. 847 (Lysty Shuiskoi M.N.). 118 ark.
14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv. F. 1235 (Hrushevski – istoryky ta filolohy). Op. 1. Spr. 334 (Lysty Barvinskoho B.). 16 ark.
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv. F. 1235 (Hrushevski – istoryky ta filolohy). Op. 1. Spr. 411 (Lysty Herasymchuka V.). 85 ark.
16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv. F. 1235 (Hrushevski – istoryky ta filolohy). Op. 1. Spr. 421 (Lysty Holiichuka F.). 6 ark.
17. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv. F. 1235 (Hrushevski – istoryky ta filolohy). Op. 1. Spr. 792 (Lysty Tomashivskoho S.). 265 ark.
18. Shchodennyky M.S.Hrushevskoho (1904-1910 rr.) / Publ., peredm., koment. Ihoria Hyrycha // Kyivska starovyna. 1995. №1. S. 10-31.

Статтю подано до редколегії 15.02.2018 р.

УДК [930.1(477) "1917/1918":929 Грушевський]: 342.24 (470+571)

Олександр Криворучко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Еволюція ідеї російського федералізму в статтях Михайла Грушевського періоду УЦР

Анотація. У статті досліджується роль ідеї федералізму в національній державотворчій концепції Михайла Грушевського доби Української Центральної Ради, еволюцію поглядів вченого на українсько-російські відносини та формування нових політичних конструкцій загальноєвропейської федерації.

Ключові слова: Михайло Грушевський, федералізм, федеративне державне об'єднання, автономія України, чорноморська федерація, західна орієнтація.

У період Української революції 1917–1921 рр. Михайлом Грушевським в залежності від конкретних історичних обставин було обґрунтовано різноманітні проекти національного державотворення, серед яких, зокрема, можна виділити так звані «орієнтації»: московську, чорноморську та західну.

На початках українських визвольних змагань Грушевський був прихильником розбудови національної державності в рамках Російської федерації. Саме ідея надання широкої автономії Україні в межах федеративної Росії була ключовою вимогою перших Універсалів УЦР. Проведення за ініціативою М. Грушевського в Києві З'їзду народів Росії (вересень 1917 р.) «політик уважав доконаним фактом перетворення Центральної Ради на орган боротьби за